

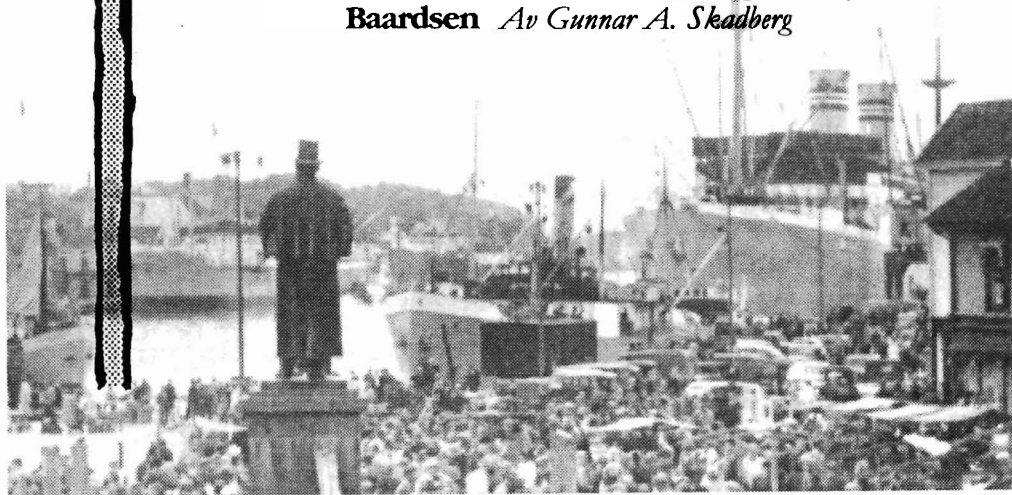
Stavangeren

Nr 4 November 2000

ISSN 0806-184x

STAVANGEREN ER MEDLEMSBLAD FOR BYHISTORISK FORENING
STAVANGER. REDAKSJON: JAN GJERDE, KÅRE MOSSIGE, KIRSTI LÆRDAL
INGRID HERLAND OG BJØRN K. AARRE. MEDLEMSKAP TEGNES VED
INNBETALING AV KR 150,- TIL KONTO 3201 25 37 300

- 3 En gammel by full av nytt**
- 4 Vålands historie** *Av Kirsten Ursin-Smith*
- 10 Kiellandhuset sett fra tre kanter**
Av Halvor Pedersen
- 12 Kvar låg Eikanes?** *Av Leiv Olsen*
- 13 Ennu en mann med to gater?**
Av Harald Sommerfeldt Schmidt
- Om seiglivete myter** *Av Gunnar A. Skadberg*
- 16 Kiellandhuset - Nei til en død kopi**
Av Bjørn Andersen
- 18 Ekserserplassen på Eiganes og
Borgervebningen** *Av Bjørn Aarre*
- 28 Ingvald Enersen - en stavangersk Gjest
Baardsen** *Av Gunnar A. Skadberg*

Programkalender for 2001

"Hotel Victoria – byhistorie gjennom 100 år" ved Hans Storhaug

Tirsdag 27.02.01 på Victoria Hotel Kl.: 19.00
Årsmøte.

"Stavangers landskap fra istiden til nåtid" ved Hanne Thomsen

Tirsdag 27.03.01 på Arkeologisk Museum Kl.: 19.00

"I Peder Severin Krøyers Stavangerske fotspor" Byvandring med Gunnar Skadberg

Søndag 06.05.01 Start: Lagård Kirkegård Kl.: 13.00

"Vålandstårnene og Mosvannet rundt" Byvandring med Svein A. Johnsen

Tirsdag 12.06.01 Start: Vålandstårnet Kl.: 19.00

"Stavanger sett fra sjøsiden"

Søndag 26.08.01 Start: Skagen Kl.: 13.00

"Arne Garborg og Stavanger" Ved Tor Obrestad

Tirsdag 25.09.01 på Ledaal Kl.: 19.00

"Forbrukersamvirket i Stavanger" Ved Gunnar Roaldkvam

Tirsdag 23.10.01 i Kiellandstuene Kl.: 19.00

"Stavangers oljehistorie" Ved Fredrik Hagemann

Tirsdag 20.11.01 på Oljemuseet Kl.: 19.00

En gammel by full av nytt

Dette var tittelen på den tredje av Dreyers billedbøker om Stavanger som kom ut på midten av 1970-tallet. På den tiden var byen stolt av alt det nye – saneringene i sentrum gikk sin gang uten protester, og oljealderen hadde begynt å sette sine spor i bybildet. Kontrasten mellom det nye og det gamle gjorde at det gamle fremstod med en ny verdighet.

Sett i ettertid er det faktisk slik at den nye tid – oljeepoken – muliggjorde en bevaringspolitikk som vi i dag høster fruktene av. Også oljeselskapene bidro, deres utenlandske ledere og medarbeidere var med på å bevisstgjøre stavangerens holdninger til den synlige kulturarven. Har man besøkt Houston, forstår man hvorfor.

Verdien av dette er det ikke mulig å fastsette – vi vet bare at byer som i etterkrigstiden raserte sine sentrumsområder for bygningsarv og fylte bykjernen med parkeringsplasser, kjøpesentra, kontorkomplekser og trafikkmaskiner, må mobilisere milliardbeløp for å gjenskape bymiljøer med et menneskelig format.

På 1970-tallet hadde byens politikere og arkitekter et felles ståsted og mål for utviklingen av Stavanger Sentrum. Det var stuerent å bevare "De røde sjøhus" og å søke tilbakeføring til opprinnelig preg av butikkfasader som var om-

bygget i 50- og 60-årene.

I dag er det blitt mote å implantere bygninger med stiluttrykk fra vår egen tid i de historiske miljøene. Dette er stikk i strid med det som var målet for sentrumsreguleringen fra 1974. Skritt for skritt gir vi fra oss særpreget og erstatter det med kvasikopier fra Aker Brygge og det store utland. Resultatet blir en by av stillkopier a la Clarionhotellet.

Planene for Torget som tusenårssted og for Byparken er ikke tydelige i forhold til at Stavanger er en historisk by med røtter i middelalderen. Mulighetene til å synliggjøre våre røtter er der, men de gripes ikke. Det kan virke som om den kollektive forankring i de verdier som dagens bybilde bygger på, er ved å glippe.

Som by skal vi ha blikket rettet mot fremtiden, men vi må ikke glemme at føttene våre trør på historisk grunn. Det er ikke noe som tyder på at arbeidet med Torget eller Byparken vil trekke med seg de historiske elementer som det er av betydning for byen å ta vare på.

Bevissthet om byhistorien har både med immaterielle verdier og med verdiskapning å gjøre. En synlig historie som bygger på en kollektiv byhistorisk bevissthet og stolhet, gjør vår by attraktiv og mere verd.

Jan Gjerde

Trekk fra Vålands historie

(del I)

Av Kirsten Ursin-Smith

Våren 1981 skrev Kirsten Ursin-Smith en prosjektoppgave ved RDH med titelen Bidrag til Vålands historie, miljømessig og arkitektonisk. I innledningen til oppgaven skriver forfatteren: - Mennesket trenger "et sted å være hjemme", et sted å identifisere seg med. Dette skaper grunnlaget for trygghet og gir mennesket fofeste i tilværelsen. Men samtidig som vi får et personlig forhold til et sted, opplever vi at dette stedet er noe vi har sammen med andre. Stedet knytter en gruppe mennesker sammen, gir dem felles identitet og legger grunnlaget for felleskap eller samfunn.

Kirsten Ursin-Smiths bydel i denne sammenheng er Våland. Oppgaven er skrevet for nesten 20 år siden, og vi ser at mange trekk ved samtidsbeskrivelsen allerede er blitt historie. Bedrifter og butikker er forsvunnet, hus er revet, og bydelsgrenser er justert både én og to ganger. Vi har valgt å presentere stoffet i to artikler. Den første omhandler selve bydelen og dens historiske utvikling. Den andre tar for seg arkitektur og byggeskikk i bydelen.

Forstedene - bydelene oppstår.

Den gamle småbyen Stavanger grodde opp og levde seg stille fram gjennom skiftende forhold. Den skjøt vekst uten plan og mål i perioder av hektisk ekspansjon. I boken "Minneverket omSørlandsbanen" ¹ heter det: "For den byplaninteresserte kan mye ved denne uferdige byen være til å gråte over. En kjølig arkitekt- og ingeniørhjerne kan ergre seg, og den tilfeldige besøkende kan undres. Men for den som fornemmer byens liv og rytme, er det noe sunt og festlig ved den, som blir en så inderlig kjær.

Etter denne følelsesmessige glede over et variert sjarmerende bysentrum må imidlertid forfatteren ² legge til: Nå skal den

fremmede, etter det som er sagt, ikke tro at Stavanger som helhet er en uryddig by. Det er den nemlig ikke. Et blikk på kartet vil vise at de nyere bydelene, som utgjør størstedelen av byen i dag, er velregulert, og der er mye pen bebyggelse. Folk bor mest i en-manns og to-mannsboliger, med små hager omkring."

For de nye boområdene, som bredte seg ut over de gamle løkker, laget man reguleringsplaner etter sjakkbrettmønsteret. I dag vil man heller kalle disse planene for gateplaner fordi man kun tegnet inn gaten og hustomten, og innenfor hver hustomt sto hver byggherre forholdsvis fritt. Det vi kaller reguleringer i dag, kom først i 30-årene.

Av foranstående vil man se at man var tilfreds med å få en slik gateregulering, fordi byen ble mer ryddig. Samtidig kan vi i bystyreforhandlinger fra årene rundt 1900 møte flere uttalelser som går mot slik regulering, begrunnet med at det ikke tas hensyn til de topografiske forhold på stedet. Sammenligner vi imidlertid hvordan utbyggingen har skjedd med de opprinnelige forslag (f. eks plan for Musée-gaten) ser vi at disse stort sett er fulgt.

Våland - en bydel vokser frem.

Våland var et av de forstedene som ble bygget ut etter sjakkbrett-modellen for å dekke boligetterterspørselen. Utbyggingen var særlig sterk fra og med århundreskiftet. Ser en nærmere på når gatene på

Våland ble gitt navn, finner vi at gatene nærmest sentrum fikk navn i 1882 (f. eks Furrasgt.; Butlersgt.; Asjegt., Hafrsfjordgt.) 1898, (Dronning Ragnasgt., Torfæusgt.), 1909, Rektor Steensgt., Odinsgt., 1925 (eks. Oscarsgt, Marcus Tranesgt, Friggsgt.,)

Våland var lite bebygd omkring 1905 da dette bildet ble tatt fra Birkelands gate. Men, i årene som fulgte fram til første verdenskrig og under krigen, ble det en intens byggevirkosomhet i dette strøket. Vålandstårnet ble bygd med tårnet på St. Hanshaugen i Oslo som mønster. Og på bildet er likheten slående.

I følge opplysninger fra Generalplan-kontoret i Stavanger ble det på Våland før

Våland sett fra Birkelands gate 1905. Området rundt Vålandstårnet er landlig idyll.

Våland - tett trehusbebyggelse som i dag er vernet av bestemmelsene for «Trehusbyen»

1946 bygget 1474 boliger. Etter dette årstallet er det i bydelen bygget 229 boliger. I alt er det i bydelen ca 3000 bebodde leiligheter. Det karakteristiske ved denne bebyggelsen er to-etasjers boliger som ble bygget for hermetikkarbeidere. Her bodde to familier i hver bolig. Dette var nødvendig for at den som bygde huset skulle få inntekter av én leilighet til å betale renter og avdrag på lån. Familiene som bebodde disse husene bestod som regel av flere generasjoner, en viktig miljøfaktor i seg selv.

Flere av husene på Våland hadde også rom for ulik næringsvirksomhet enten i underetasjen eller i et lite tilbygg. Denne variasjon i bygningsmiljøet ble en viktig miljøfaktor. Men mange var de mennes-

kene som tjente gode penger og kunne bygge seg mer individuelle boliger, og blant de som tjente mest, ble det populært med vakre villaer utenfor bysentret.

Alle disse typer bygninger, sammen med de tidligere landsteder og bondegårder, la grunnlaget for et utrolig rikt og spennende naboskap på Våland.

Navnet på bydelen Våland stammer fra gården av samme navn. I følge O. Ryggs bok om norske gårdsnavn finnes det mange steder med dette navnet. Første stavelsen "vå" formodes avledet av "vrå" som betyr krok, og er ofte navnet på en gård beliggende i utkanten av et sogn.

Ustrekningen av Våland bydel³ regnes fra

gjerdet omkring Kanniks åker (Jernbanestasjonen) og Eiganesveien i nord, jernbanen og Hillevågsvatnet i øst, Hillevåg i syd og langs Mosvatnet i vest.

Når en sammenligner bydelen i øst og den i vest, slår det en uvilkårlig hvilken forskjellig utvikling de har hatt. I den vestre var det omkring århundreskiftet bare gårdsbruk og marker, som etter hvert ble bebygget, mens den østre til dels var bebygget, og hadde en del industri. I denne del begynner nå den gamle bebyggelse å forsvinne for å erstattes av store forretningsbygg.

Det kan høres overraskende ut at der i denne bydelen var industri allerede i slutten av forrige århundre, men ifølge Boye Strøms bok "Beskrivelse av Stavanger Amt", utgitt 1888, så var det allerede da en fabrikk i Hillevåg som tilvirket alle slags landbruksmaskiner og redskaper, og sysselsatte seks mann. Den het Sandvikens Fabrikk. En annen fabrikk var Vålands verksted, som lå bak det nåværende KNA-hotellet.⁴ Den tilhørte herr Birkemo, og er nå revet for å gi plass for hotellet. Bedriften som sysselsatte 20 - 30 mann, produserte låser, dørvidere og vindusbeslag.

På høyden bak den gamle fengselsbygningen på Lagårdsveien, var der en lang reperbane åpen mot sør. Banen tilhørte lensmann Våland. Nå går Vålands-gaten over dens grunn. I bydelen var det også en del garverier, tre ved Lagårdsveien og et ved Hafsfjordgate.

Selv om Lagårdsveien i dag har mistet mye av sitt opprinnelige preg, kan det være interessant å se på hvilken rolle den egentlig spilte for bydelen den første tiden. Sin første utforming fikk

Lagårdsveien i slutten 1700 av amtmann Friedrich Otte Scheel. Prosten Lange som kom til byen i 1828, beskrev Lagårdsveien som den eneste vei som gav mulighet for "spaserganger". Der promenerte byens voksne borgere i floss og diplomat, og deres madamer i wiener-sjal i skjønne farger. Om ungdommen fortelles det at den trasket der i alle slags vær. Det førte til at noen foretaksomme folk skaffet seg en ekstra skilling ved å stå ved parken og leie ut paraplyer til forelskede par. All denne spasing fikk en muligens påkrevd advarsel i et gammelt ord: "Ekteskap er ikke noe aent enn å gå fram å tebars på Lagårdsveien".

En del av de fineste husene som Stavan-ger har sett, lå langs Lagårdsveien. I dag er de revet de aller fleste. De har måttet gi plass for industri og servicevirksomhet.

Når man snakker med eldre mennesker som har vokst opp på Våland, bli man stadig minnet om de mange turmål og severdigheter i bydelen.

Mimmi Kleiberg forteller:

"Falckeskogen⁵ som lå på den søndre siden av Strømsbroen er nå bebygget. Like overfor denne, på vestre side av veien, var det marker, et herlig skittereng med bratte eller mindre bratte bakker, alt etter ens alder og ferdigheter. Her gikk en gammel bygdevei, kjerrevei het det visst, opp til de gårdsbruk som nu den tekniske skolen er bygget på. Og her lå Falckestenen, som var målet for mang en "landtur" i barndommen. Utstyrt med niste – en flaske saft og vann og litt ekstra godt på brødiskivene – gikk så veien opp til den store stenen hvor måltidet skulle inntas. En mindre sten var lagt til rette så en kunne klatre opp til toppen som var så-

pass flat at det var plass til en tre-fire. Og så gjenfortaltes den gamle historien om trollet som kastet de tre stener med Domkirken som mål. Den ene falt som bekjent på Storhaug – Kongsstenen. Den andre var vi glad for at lå her hvor vi hadde bruk for den, mens den tredje nesten traff Domkirken, men kom bare til Bredevannet.

Når det var toppetid om våren, gikk veien først til dreier Mortensen på Jorenholmen, så til et av garveriene på Lagårdsveien for å be om en rem til svepetreet. Var vi heldige, traff vi ham som blant oss bare het "den snille". Han

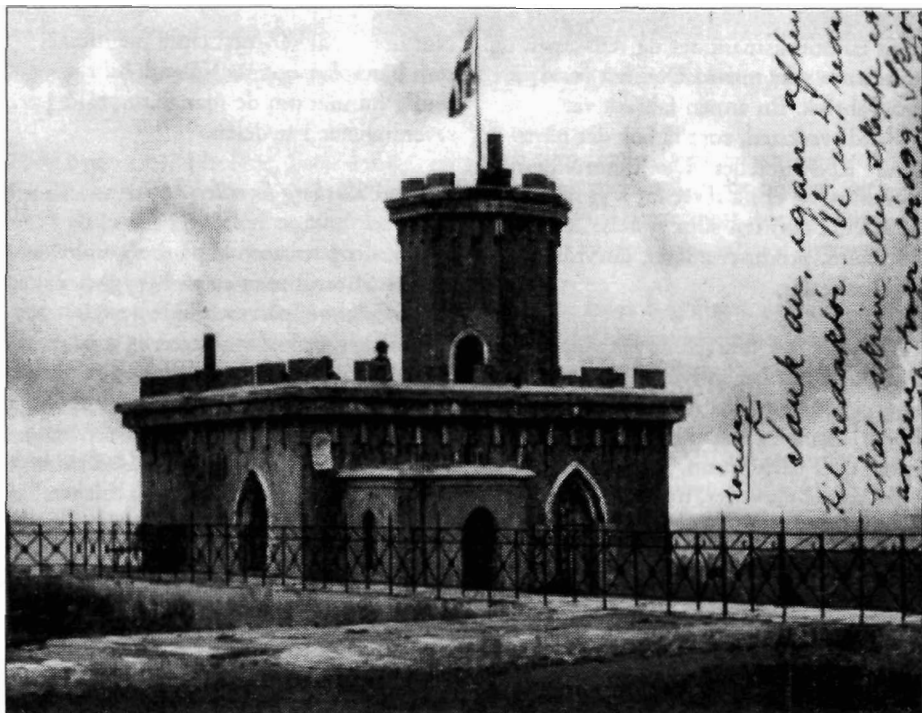
ga oss som oftest to hver, men traff vi på "den sure", så ville han ikke vite av forstyrrelser av unger. Toppspillet foregikk som oftest foran fengselet.

Fortauene var jo ikke i den stand som nå, men foran fengselet var det hellelagt."

M. Torjussen forteller:

"I de to øverste kvartaler i Hornklovesgate lekte vi i gaten så sant det var vær til det. Først kom jentene ut. Vi hinket spill, holdt veggball og hoppet tau, og i blant tok vi dukkene med ut, særlig da vi var temmelig små. Senere holdt vi brennball, og alltid midt i gaten. Det var ytterst sjel-

Vålandstårnet i den skikkelsen det hadde omkring 1905. Vannbassengene var åpne til etter krigen og for de som vokste opp på Våland var det spennende å dra på tur opp til tårnet og kikke etter ørret i vatnet.

dens at noen bil forstyrret. Da trakk vi oss motvillig og langsomt inn på fortauet.

Tordis Randullf forteller:

"I skolehagen var der to store, runde lysthus som var helt overvokst med klatre-roser. Skolestyrer Jespersen var især svært interessert i å holde hagen i orden."

I dag er det kommunens parkvesen som holder hagen utenfor Våland Skole. Her er ikke lenger lysthus, men fortsatt er det et nydelig rosebed.

Til slutt lar vi Marta Fløgstad fortelle litt fra sin oppvekst i Peder Klow's gate:

"Min far kjøpte tomt av Jesper Fosse i Peder Klow's gate 22. Fosse drev gårdsbruk her, og i januar 1899 stod tre hus ferdig, nemlig nr 24, 26 og 28. Området rundt ble kalt "Fossemarken"

"Krågedalsmarken" lå der hvor Cort Adelers gate er. Dette området ble brukt til sirkus, og ved siden av slo sigøynere seg ned når de gjestet byen.

Der hvor Våland skole ble bygget ⁶, kalte vi Leamarken. Der var det en bekk hvor det vokste fine, gule bekkeblomster. Gaten var lekeplass for ungene. Det var rolig. Egenes brannstasjon lå hvor sykehuset nå har inngang.⁷

Gjennom samtaler med eldre beboere har det kommet frem at Vålandshaugen har en helt spesiell plass. Tårnet har også sin historie: Under krigen 1807-14 ble det bygd et utsiktstårn som ble kalt "Vålandspibå". Tårnet forfalt, og i 1863 liknet det en ruin. Siden kom det opp en murt varde. Den var rødmalt, og med store, hvite bokstaver stod følgende oppfordring til publikum: Beskadige mig

ikke. (I en bestemt vinkel kunne man da til frydefull forargelse lese: Mig ikke !) Vården ble stående til den i 1895 ble avløst av et nytt tårn med tårnet på St. Hanshaugen i Oslo som mønster. Det ble reist i tilknytning til to kommunale vannbassenger i forbindelse med at byen fikk høytrykksvannverk. Meningen var at tårnet skulle gi plass til en vaktmester og en restaurant. Senere ble tårnet bygget om, og vannbassengene ble overdekket ca 1950.

Kirsten Ursin-Smith

Noter:

¹ Minneverket om Sørlandsbanen, Dreyer Aksjeselskap 1949

² R.A. Lorentzen

³ I dag heter det Eiganes og Våland bydel - og den grenser til Tasta, Madla og Hillevåg bydeler.

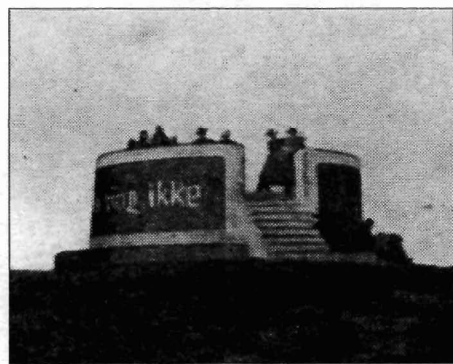
⁴ I dag SAS Radisson på Lagårsvæien

⁵ Falchs eiendom ble revet etter krigen for å gi plass til Jernbanens anlegg ved Hillevågsvatnet.

⁶ Bygget i 1910. Den første skole i Stavanger med elektrisk lys.

⁷ Porten til Stavanger Sykehus som går gjennom bygningen.

⁸ Bygger var Gabriel Schanche Kielland på Ledaal

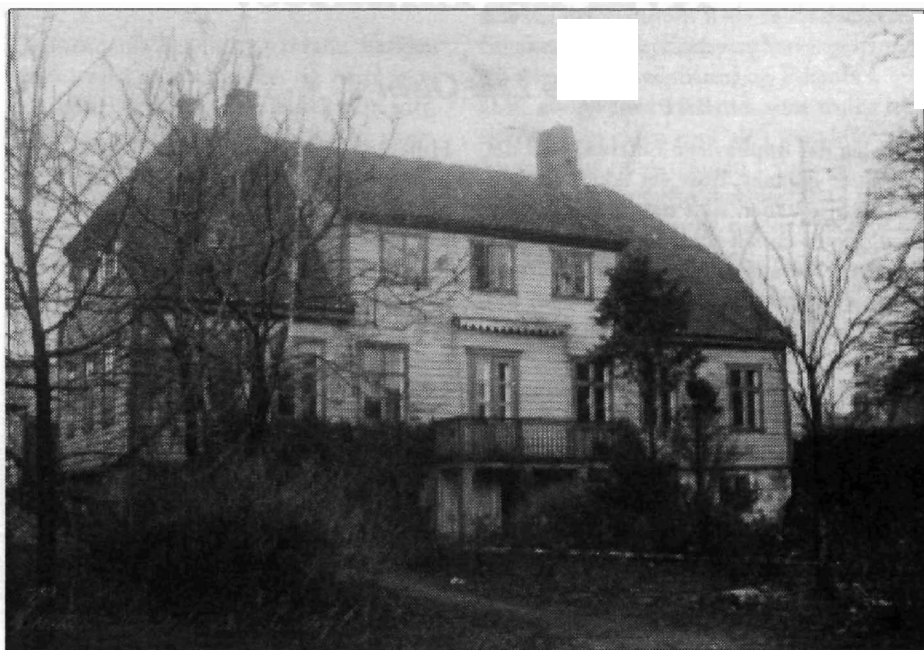
Kiellandhuset fra tre kanter

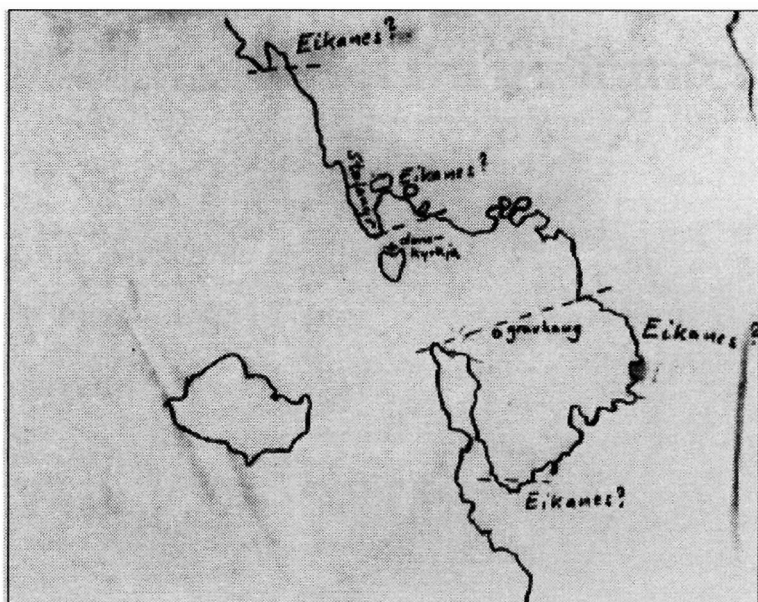
Av Halvor Pedersen

Det er den kjente fotograf Hannchen Jacobsen som er mesteren bak disse tre fotografiene av Kiellandhuset da det sto på Torvet. De er hentet fra et gammelt albumblad som Dreyers mangeårige bestyrer Anders Bærheim fikk låne av Jacobsen. Bærheim hadde en liten svakhet med å "glemme" adressaten til slike små klenodier, oftest i full forståelse med ei-

eren, hvilket medførte at det gjennom mange år samlet seg opp en verdifull dokumentasjon av livet i den gamle by hos Dreyer. Anders Bærheims – og også Gunnar Varebergs – samlinger finnes i dag dels i Statsarkivet, dels i Dreyers samlinger. Fotograf Jacobsen var far til den senere så landskjente maleren August Jacobsen.

Kvar låg Eikanes?

Av Leiv Olsen

Kvar låg det opphavlege Eikanes? Der det no heiter Eiganes, finst det ikkje nes som kan ha gitt staden slikt namn, så det må ha ligge ein annan stad. Forskarane meiner byen Stavanger voks fram på grunnen til ein eldre sentralgard kalla Eikanes, som grensa mot Tasta mot nord, mot Stokka i nordvest, mot Madla i vest og kanskje mot Hinna i sør. Grovt sett same område som Stavanger før storkommunen blei danna i 1965, men sentralgarden rekte truleg lenger mot sør, og omfatta ikkje byøyene. Ein stad innanfor dette området må vi leita etter det opphavlege eikaneset. På 1500-talet fanst det to Eikanes-gardar i området, ein der Eiganes no er og ein annan, øydegarden Eikanes, i bakkane frå Storhaugmarka ned mot Paradis og

Hillevågsvatnet. I teorien kan desse to nabogardane ha fått namn etter kvart sitt nes (Kalhammaren i nord og Sørnes i sør?), men dei har sikkert frå fyrst vore ein og same garden. Knut Helle, forfattar av det mest anerkjende verket om oppkomsten til Stavanger, meiner Skagen var det opphavlege eikaneset (Helle 1975:48f).

Språkforskaren Gösta Holm avviser dette, han trur halvøya som Hetlandsmarka ligg på, var det opphavlege eikaneset (Holm 1991:79). Vi kan rekna med at namnet er svært gammalt, kanskje frå eldre jernalder. På dei tider var sjøvegen hovudtrafikkåra, og mange namn blei sette frå sjøsida. Kva slags nes ville folk merka seg dersom dei

passerte Stavanger sjøvegen i eldre jernalder? Dei mest markerte ville vera Kalhammaren, Skagen og Sørnes. Men Sørnes er bare spissen på det største av alle nesa: Landtunga som Hetlandsmarka ligg på, og som skyt mot sør ut i Gandsfjorden. Eg kan ikkje skjønna anna enn at folk som passerte sjøvegen ville oppfatta denne landtunga som eitt stort nes.

Helle hevdar at både Kalhammeren og Sørnes ligg så avsides i forhold til den gamle sentralgarden at ingen av dei kan ha gitt namnet. Han tenker seg at tunet på sentralgarden låg i området der Kongsgård og Domkyrkja ligg i dag, og då peikar Skagen seg ut som det opplagde eikaneset. Holm innvender at i så fall burde den seinare kyrkjebyen fått namn etter sentralgarden, og ikkje etter vågen. Vi kan leggja til at det ikkje er så opplagt at heimebøen på den eldste garden ville bli liggande ved botnen i Vågen.

Dei som anla dei eldste gardane, hadde god kjennskap til området og visste kvar den beste jorda var. Skulle dei velja fritt, ville dei truleg ha valt det området som både hadde den beste jorda og den luna- ste hamna: området rundt Hillevågsvatnet. Her møtest markene til det som ein gong heitte Bispelagård med markene i bakkane ned frå Storhaug. Hamna her er godt skjerma av det store neset som Hetlandsmarka dannar. På toppen av bakkane opp frå Hillevågsvatnet ligg jernaldergravene på Storhaugmarka. Bør ikkje sentralgarden ha ligge i nærleiken av denne gjeve gravhaugen? Det var her den seinare øydegarden Eikanes låg, i dei slake og solvende skråningane ned frå Storhaugmarka. Namnet kan garden ha fått etter det neset som verna mot vør og vind: Hetlandsmarka med Sørnes.

Dette trur eg må ha vore den opphavlege Eikanes-garden. Dersom dette er rett, er busettinga i Vågen yngre enn denne antatte opphavsgarden ved Storhaugmarka. Vågen var - og er - den beste hamna på heile Jæren, ypparleg for langvegs skipsfart, den er djup og brei og vernar mot dei fleste vindar (men ikkje mot nordvesten). Hillevågsvatnet hadde lunare hamn og var god nok for ein enkeltgard, men strekte knapt til for stortrafikk. Langvegs skipsfart førte til at det i botnen av Stafangr, som vi no kallar Vågen, voks fram ein hamneplass, kanskje marknadsplass, som frå rundt 1100 blei kyrkjeby. Sidan denne staden voks fram utanfor sentralområdet til garden som grunnen låg til, trong staden til eit eige namn, og tok det - heilt naturleg - etter vågen: Stavanger.

Framveksten av Stavanger som kyrkjeby delte den gamle Eikanes-garden i to, og slik var det gjennom heile middelalderen: Eikanes i vest, kyrkjebyen Stavanger med bispelagården i sentrum, og Eikanes i aust, saman med Hetland, som truleg blei skilt ut som eigen gard alt i jernalderen. Seinare blei modergarden i aust liggande øyde, og til slutt blei den slukt av Hetlandsgarden. Etter det har namnet Eikanes bare vore brukt i vest.

Leiv Olsen

Kjelder

Helle, Knut. 1975. Stavanger fra våg til by. Utg. av Stavanger kommune.
Holm, Gösta. 1991. De nordiska angernamnen. Det Norske Videnskaps-Akademi. II. Hist.-Filos. Klasse. Skrifter. Ny serie no. 18. Lund University Press.

Ennu en mann og to gater?

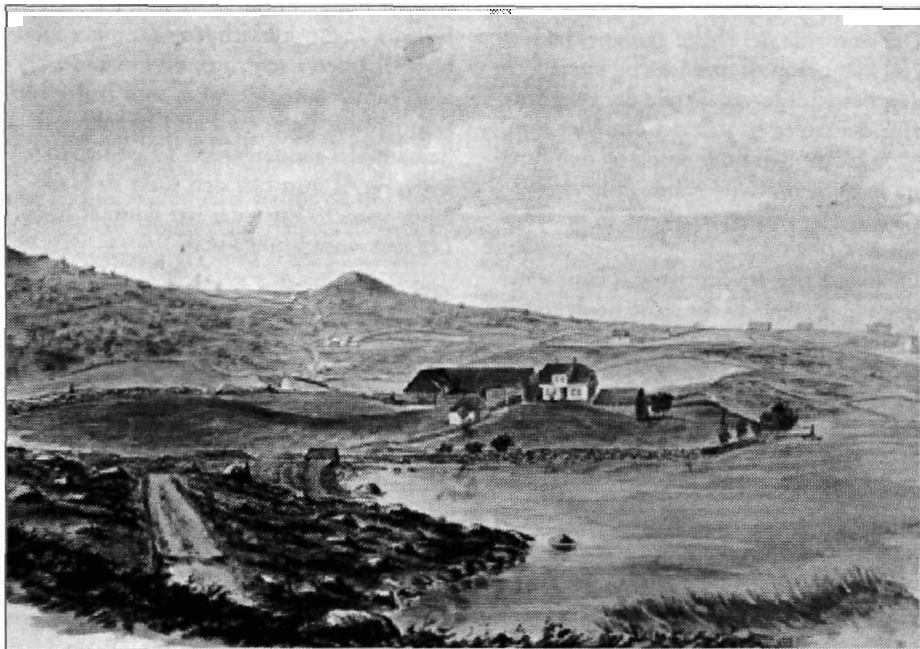
Da jeg leste Bjørn K. Aarres interessante artikkel i "Stavangeren" nr 3 om Carl Petter Nyman som fikk to gater oppkalt etter seg, dukket det opp i min erindring, som det er smått med for tiden, noe som jeg hadde skrevet i min lille slektsbok om Jonasen-familien i Stavanger engang i 1991.

Vi begynner på Skeienegården hvor Jonasen-familien holdt til huse siden før 1600-tallet, og befinner oss nu rundt året 1800. Da var det Jonas Schanche Gabrielsen som var eier av Skeienegården.

Han var en stor nydyrker, med moderne idéer; gikk bl.a. inn for lik arverett mellom kjønnene. Hans etterkommere tok opp Jonasen, alternativt Schanche Jonasen som familienavn.

Hans døtre Martha Marie og Maria ble "stammødre" til henholdsvis Monsen-slekten i Tananger og til Sandvedslekten, mens hans to sønner, Gabriel og Gabriel Schanche etablerte seg i Stavanger som redere, sildeeksportører og - gårdbrukere. Litt fantasiløst valg av navn, må en vel ha

Mons Gabriel Monsens akvareller fra 1856 til 1882 gir oss verdifull innsikt i byens topografi og bebyggelse på den tiden. Her ser vi Schancheholen sør for Mosvatnet. Hovedbygningen ble flyttet til Eiganesveien.

lov å antyde, Lorden på Straen, etterlot seg en tallrik slekt, bl.a. undertegnede, og en ikke ubetydelig formue. Dagens hovedperson, yngstegutten Gabriel Schanche, ble gift med en kusine på morssiden, Maria Olsdatter (1787 – 1849). Hennes far Ole Gabrielsen Sannes eide bl.a. Ullandhauggården. Ved arv ble husmannsplassen Holen med Saxemyra overlatt Maria og Gabriel Schanche. Gården, i ettertid kalt Schancheholen, drev han med så stor dyktighet at svigerfaren tildelte ham yderligere arealer av Ullandhauggården. Samtidig gjorde han det godt som reder og sildeeksportør. Hans "byhus" var Skagen 12 med byhage mellom Skagen og Kirkegaten. I motsetning til Carl Petter Nyman overlevde han krisen i 80-årene. I mangel av arvinger etter hans fem barn ble familieformuen plassert i legater for "verdige trengende" i 1902.

Både "Kjøpm. Schanche Jonasens gate" og "Schancheholsveien" er med på å holde minnene om den gamle hedersmann levende. Han ble 94 år. Både hovedhuset til Lorden på Straen og til hans bror Gabriel Schanche er lett gjenkjennelige på skipsreder Mons Gabriel Monsens akvareller av henholdsvis Den Gamle Toldbod og av Schancheholen.

Hovedbygningen i Schancheholden ble etter en brann i mellomkrigsårene solgt til statsarkitekt Nilsen (Filmteatret) som flyttet den til hjørnet av Egenesveien og Welhavensgate, hvor den i disse dager blir grundig renoveret.

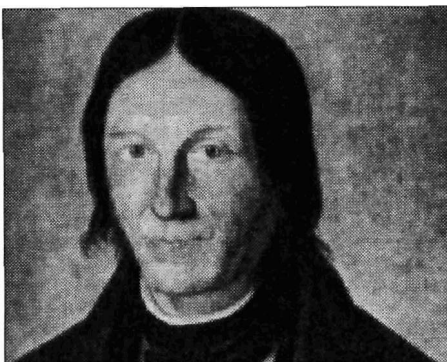
Harald Sommerfeldt Schmidt

Om seiglivete myter

Vår lokalhistorie er full av seiglivete myter, som at Cleng Peerson er utvandringens far, at Asbjørn Kloster er avholdsforeningens far, at John Haugvaldstad er far til Det norske Misjonsselskap, og at Gustava Kielland er kvinneforeningens mor – osv. Mytene synes å leve sitt eget liv på tvers av dokumentasjon om at de er feilaktige. Det kan synes temmelig håpløst å forsøke å avlive dem.

La meg likevel forsøke én gang til: I en artikkel i "Stavangeren" nr 3 2000 om "Slekten Nyman" skriver Bjørn Aarre: "Carl Petter Nyman er den eneste som pr d.d. har fått to gater oppkalt etter seg" (i Stavanger). Dette er nok ikke korrekt. Matros Jakob Tidemann har fått både Tidegeilen og Tidesmauet oppkalt etter seg – og haugianerhøvdingen John Haugvaldstad (bildet) har fått Haugvaldstads gate og Haugvaldstad-minde oppkalt etter seg.

Gunnar Skadberg

Gjenreising av Kiellandhuset - en god gave eller et mistak?

*Dette var tittelen på **arkitekt Bjørn Andersens** innledning på debattmøtet som Byhistoriske Forening Stavanger arrangerte på Rosenkildeloftet den 3. oktober. De andre innledere var direktør Jostein Soland i Stavanger Næringsforening og forsker og bypolitiker Helge Ole Bergesen.*

Kiellandhuset - ikke en kjedelig, død kopi!

Dette er i utgangspunktet en god sak som er blitt en litt vanskelig sak, for det virker jo upassende å være motstander av en gave. Jeg skjønner at det kun er gode hensikter bak tilbudet fra Stavanger Næringsforening til Stavanger kommune. Men i dette tilfellet er vi gjort kjent med innholdet i pakken, og jeg mener det er feil gave på feil sted, men til rett tid.

Stavanger Næringsforening tilbyr seg å bygge opp en kopi av Alexander L. Kiellands hjem ved Breiavatnet. Dette huset ble revet for snart 100 år siden, og i en avisartikkel i Stavanger Aftenblad forleden hevdes det at restene, som var gjenreist på Stokka, ble fjernet for godt i 1980. I følge tilgjengelige bilder er det snakk om et ganske ordinært hus med stavangerark vendt mot Breiavatnet. Det hevdes at det finnes tilstrekkelig dokumentasjon til at huset kan gjenreises. Javel, med dette er ikke denne sakens kjerne. Jeg vet også at alle tekniske ting kan komme på plass - tapeter, maling m.m. kan skaffes. Men er det egentlig dette vi vil? Er det dette huset vi trenger? Er dette i tidens ånd? Jeg mener: Dette er ikke i tidens ånd. Dette er å gå baklengs inn i fremtiden og et misbruk av et av byens viktigste hjørner.

Arkitektforeningens styre har i en avisartikkel blant annet pekt på at rekonstruksjon av et gammelt hus kan være en helt akseptabel løsning i helt spesielle situasjoner når det er snakk om fullføring i et eksisterende kvartal eller i annen sammenheng.

Eiendommen der Kiellandhuset lå er i dag i en helt annen situasjon; den opprinnelige husgrunnen ligger delvis i fortau/gategrunn med opparbeidet park der det tidligere var hage. Huset må med andre ord skyves sydover fra sin opprinnelige plassering og nedover mot vannet. Dette var nok en fredelig plett for 120 år siden - i sterk motsetning til i dag - det var det nesten på landet.

Når vi snakker om å vedlikeholde og sette i stand et vakkert eller viktig hus som er i ferd med å forfalle, er vel de fleste enige om at dette må løses. En har fremdeles husets sjel og karakter, husets byggemateriale, dører, noe listverk m.m. som det kan bygges videre på. I dette tilfellet finnes omtrent ingenting av kjente detaljer, planer, dimensjoner, romstørrelser, romhøyder osv. Det er nødt til å bli et skall uten historisk sammenheng - og en bygning uten sammenheng med det nye Stavanger som er grodd opp. Det

vil bli som å stoppe ut en død hest og plassere den i rundkjøringen som et minne om svunnen tid.

Alexander L. Kielland er beskrevet som en realist. Sett med dette som bakgrunn er jeg meget usikker på om det tilbud vi drøfter her i kveld ville vært i hans ånd. Jeg er også usikker på om det skal reises et bygg på tomten, men den har jo tålt et stort posthus - som jeg for øvrig kjempet en forgieves kamp for å få bevart.

Skal det reises et nytt hus for Alexander L. Kielland på dette stedet, så må det være et tidsmessig bygg som gjenspeiler den progressive og internasjonale by Stavanger er blitt - et bygg i tiden. Her må det ikke bygges et hus med stuer og smårutete vinduer for de innvidde. Dette må bli et romslig og åpent hus for unge og gamle. Et hus som folk oppsøker og reiser til for å se på og bruke - ikke et dukkehjem!

Stavanger Næringsforenings forslag om et Kiellandhus er et meget prisverdig tilbud som jeg er sikker på at alle her støtter, men jeg oppfordrer foreningen til å fjerne klausulen om at dette skal være en kopi, og heller delta aktivt i å reise et spennende og moderne hus for fordypning og fornyelse, og som gjenspeiler Alexander L. Kielland som den progressive forfatter han var.

Bjørn Andersen

Bjørn Andersen er arkitekt i firmaet Asplan VIAK i Stavanger. Han har i mange å vært leder av Stavanger Arkitektforening og var en av pådriverne for realiseringen av foreningens bokverk «En by tar form» som ble utgitt i 1999.

Et middel mot gikt?

Følgende brev ble i sin tid skrevet til kgl. agent Gabriel Schanche Kielland fra svingersønnen, sorenskriver Eiler Hagerup Schiøtz (1775 – 1855). Gabriel Schanche Kielland var valgt til å representere Stavanger på stortinget i 1815, men møtte ikke p.g.a. sykdom. Kanskje var det nettopp gikten som plaget ham.

Christiania den 25de Juli 1815.

Kjæreste Fader,

Ved en Samtale med Stadsraad Tanck sagde han, at han kjendte Dem fra Weddick's Huus i Amsterdam, og spurgte efter Deres Befindende; jeg svarede at Gigt pinede Dem og gjorde Dem uskikket til denne Rejse. Da skal jeg sige Dem et probat Middel, sagde han, som har hjulpet mangfoldige, saasomt Gigten ikke er bleven kalkagtig. Man kalder det Transplantations Kuur og er kortelig denne. Naar Patienten faaer Gigtsmerter, indspærres en Hund i 24 Timer uden at faae Mad, for at blive ret sulten; derpaa koges et Stykke Kjød i Patientens Urin og gives Hunden, som er paa et afsondret Sted; noget efter faaer den Krampetrækninger, hvorpaa man maae være færdig til efter et QuarTERS Forløb at slaae den i hjel, da den ellers resikerer at blive gal; Hunden kastes derpaa i Havet at den kan drive bort med Bølgerne, - ikke synke.

Dette er Tanckes Ord og mit inderlige Ønske om mueligt at bidrage noget til Deres Restitution gjør at jeg tilmelder Dem det. "

Det må være opp til den enkelte leser som strir med giktplager om de vil prøve denne kuren eller ikke. Lykke til!

Bjørn Aarre

Kilde: Familien Kielland, Axel Kielland, 1897.

Ekserserplassen på Eiganes og Stavanger borgervebning

Av Bjørn Aarre

Ekserserplassen for borgervebningen var på Eiganes og lå på den sydlige del av Eiganesløkke litra E 1. (se kartskissen). I 1871 var arealet målt opp til å være ca. 85 500 kvadratalen, dvs. ca. 33,7 mål.

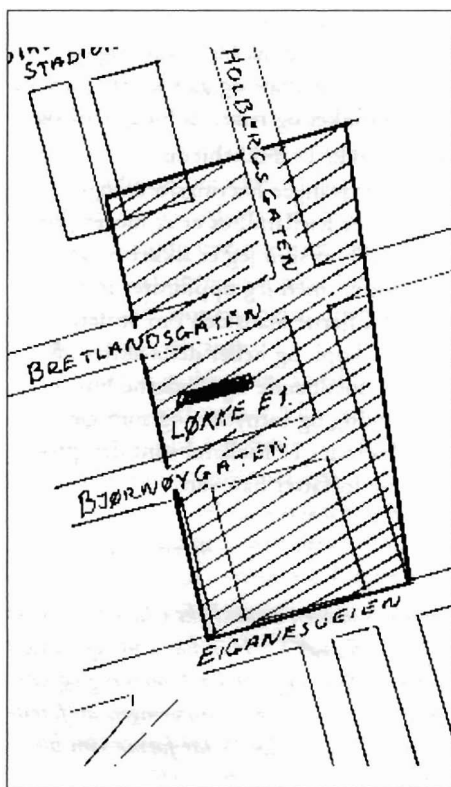
Når borgervebningen i Stavanger først begynte å bruke den sydlige delen av løkke E 1 til ekserserplass, vet vi ikke helt sikkert, men den er i bruk som ekserserplass 9. juli 1685 under besøket av kong Christian V. Sannsynligvis har den vært i bruk i mange år før den tid. Det eneste som med rimelig sikkerhet kan sies er når borgerkorpset begynte å marsjere på Eiganesveien. Det første vegløpet av Eiganesveien ble ferdig en gang i 1770-årene og det er rimelig å anta at man marsjerte et par tiår senere. Borgervebningen ble nedlagt sommeren 1881

19. – 24. september 1882 ble det avholdt en stor jordbruksmønstring i Stavanger. I den anledning ble det stor utstilling på ekserserplassen. Hele 4000 besøkende kom for å se storfe, sau, hester, svin og fjørfe. Videre var det utstilt siste nytt innen maskiner og redskaper til jordbruk og meieri. Det ble vist fram produkter fra åker-, meieri-, hage-, skog- og torvbruk, og utstillere og deltakere var møtt fram fra store deler av Norge. Også husflid hadde sin egen avdeling.

I forbindelse med arrangementet ble det også avholdt pløyekonkurranse på Breidablikk, grosserer Erik Berentsens eiendom (løkke 8).

I 1892 blir ekserserplassen solgt til Thomas Monsen. Monsen hadde på dette tidpunktet også kjøpt den nordlige del av E 1. Denne delen var på ca. 80 000 kvadratalen (ca. 31,5 mål). Thomas Monsen solgte imidlertid hele løkke E 1 i 1898 til Børge Scheie.

Her lå ekserserplassen på Eiganes

Stavanger borgervebning

Stavanger hadde som alle byer hatt sitt borgervern helt fra byen ble et senter for distriktet. Først var det den såkalte julevakten som startet 21. desember og varte i hele tre uker. Her skulle seks menn av borgerne holde julevakt. Men det skulle være seks menn som ikke var mistenkt for tyveri eller nasking. De fikk lønn for strevet, 5 mark sølv for hele julen, og hver natt skulle de gå gjennom byen etter en bestemt rute.

Men, det var først og fremst i en krigssituasjon at borgervebningen skulle tre inn i et forsvar av byen. Under slike omstendigheter var det vardevakt ved Tastaveden og Randabergveden.

Noen egen mønstringsplass hadde ikke Stavanger, men 3. – 9. august 1607 holdt kong Christian IV herredag i Stavanger. Her la borgerne fram sitt ønske om egen mønstringsplass. Det underliggende ønske fra borgerne var å få øket arealet for beitemark enn å få mønstringsplassen, men det sa de ingenting om.

Kong Christian IV aksepterte imidlertid borgernes ønske og ga byen "til evindelig ejendom" Eiganesmarken ved kongelig rescription (befaling) av 8. august 1607.

Til tross for at mønstringsplassen kom kyrne og sauene mer til gode enn borgere, så ser vi allikevel at det fra denne tid er en spire til den borgervebningen som senere kom. Stavanger nevnes imidlertid ikke i oversikten for "companier udi kjøbstæderne", men blir av den grunn ikke holdt utenfor krigsbyrdene. Under krigen i slutten av 1620-årene fikk byens borgere ordre om å holde vakt sammen med bønder fra omegnen. Den

såkalte Stavanger galei som byen hadde forpliktet seg å ruste ut, var klar innen fastelaven 1628, og i 1630 var den med i slaget på Elben mot Hamburg, hvor både mannskap fra Stavanger og Ryfylke var med.

Det er først i 1660-årene at Stavanger får sin egentlige borgervebning, fram til da har det nærmest vært et borgervern. Den 28. april 1666 møter "ærlig oc mandhaftig monsieur kaptein von der Linde" i rådstueretten i Stavanger for å bli presentert for byens ledende borgere. Kaptein von der Linde har fått ordre fra Norges stattholder om å befeste Stavanger by. Noen dager senere ble flere borgere befalt av lensherren å komme til Skansen. De skulle her stå ansvarlig for at arbeid ble utført. (Skansen ble anlagt i årene 1643 – 48 av nederlenderen Jan Marselius). Den 17. mai 1666 bestemte kommandanten (von der Linde) at 12 mann av borgerskapet skulle gå vakt med ladd gevær. Noen måneder etter hører vi at de første borgerlige offiserer for byens borgervebning er utnevnt.

Sjefen for borgervebningen tituleres stadskaptein og den første som utnevnes er Johan Lange. Hans borgerlige tittel er kjøpmann og han nevnes som lagrettesmann og overformynder fra 1663 til -66. Han tituleres stadskaptein fra 9. august 1666, men karrieren blir kortvarig i.o.m. at han dør allerede i september samme år.

Nå må det nevnes at en utnevnelse til stadskaptein ikke var særlig populært i den første tiden. Det ble nærmest sett på som en belastning og ga ikke den prestisje som den senere fikk under for eksempel Gabriel Schanche Kielland.

Etter Johan Langes død ble kjøpmann Thomas Thomesen utnevnt til stadskaptein ved loddtrekning. Thomas Thomesen klaget sin nød og mente at han ikke passet til stillingen "som han-

nem ved loddkastelse lovlig er tilfalden ". Det endte med at Thomesen ble funnet " gjenstridig " av rådstueretten og dømt til å betale den store kongebot på 8 ørtuger og 13 mark sølv for å slippe ver- vet.

Etter Thomas Thomesens avgang ble gullsmeden Jon Jørgensen Pfeiff utnevnt til stadskaptein. Han hadde fra før ingen offentlige verv, men utnevnelsen som stadskaptein satte

fart i denne karrieren. I motsetning til Thomas Thomesen, så ble ikke Jon Pfeiff stadskaptein ved loddtrekning, men ved enighet mellom borgermester, byens råd og samtykke fra borgerskapet. Denne gang får vi også vite navnet på de andre offiserene i borger-vebningen. Det er løytnant Johan Trel, fenrikene Thomas Søfrensen og Søfren Pedersen, begge skreddere. De fire sersjantene var Søfren smed, Ole Ellingsen, Gabriel Jokumsen og Jørgen Brun. Henrik vever og Gitlef Tjeransen var tamburer og Laurits Han- sen konstabel. Konstabelen hadde fast jobb med å føre tilsyn med Skansen.

De hadde også egen fanebærer, noe som igjen bekrefter at ny fane var anskaf- fet.

Det er en stor silkefane som ennå er bevart. Den er delt i fire brede striper, vekslende lyseblå og gule; i midten står den norske løve og over kong Fredrik III's kronede navnesiffer.

Den 8. juli 1685 får Stavanger igjen

Borgervebningens fane etter 1854; forstørret.
(Arkivkommissær, Oslo)

*Borgervebningens fane - forsiden.
Vi kjenner igjen riksvåpenet*

besøk av sin konge. Denne gang er det kong Christian V med følge som kommer. Men han blir bare denne ene dagen, rik- tignok spiser han aftens på Kongsgård, men ellers er det lite byens innbyggere får se av ham. I årene 1681 til 1695 har vi ingen opplysning om hvem som er stads- kaptein, men det er rimelig å anta at det er byfogden som har hatt vervet. Dette kan særlig være aktuelt i perioden 1685 til 1690. Grunnen er at kong Christian V et- ter besøket bestemmer seg for å frata Sta- vanger kjøpstadsrettighetene. I de privi- legier som Kristiansand får i juni 1686 he- ter det at " Stavanger by, hvis kjøbstadprivilegier vi hermed allernaadigst ganske opphæve, skal her- efter ikkun være ladested som Ryfylke og skal dens indbyggere staa under fogden og sorenskriveren som andre udhavnes

*Borgervebningens fane - baksiden.
Vi kjenner igjen eikestubben.*

indbyggere ". Ved rescript av 14. desember 1686 ble det endelig bestemt at Stavanger ikke lenger skal være kjøpstad, men ladedest med samme status som Nedstrand og andre uthavner. Denne beskjeden må ha vært som et slag i ansiktet på de stolte stavangerborgerne. Men det verste var at både biskopen og stiftamtmanden flyttet til Kristiansand. Stavanger var redusert til bortimot ingenting. Så kan man spørre seg om grunnen til en slik avgjørelse. Svarene kan være flere, men vi vet at kongen betraktet både Danmark og Norge som sin personlige eiendom og at han fritt kunne gjøre som han ville og mente var riktig.

Den nye situasjonen var uutholdelig for Stavanger og etter noen år sender byen en "aller underdanigst" søknad til kongen om at Stavanger måtte få igjen sine kjøpstadsprivilegier.

Kongen gir etter og 8. mars 1690 bestemmer han at Stavanger skal få sine kjøpstadsrettigheter tilbake. Beslutningen vekker stor glede i Stavanger og man bryr seg mindre om å få biskopen og stiftsamtmannen tilbake, bare man får adgang til å drive sin næring.

På borgermestermøtene Thomasmessedagen i 1690 ble det tatt med bestemmelse om borgernes krigsberedskap, slik at "borgerskapet blev alvorlig advaret, at enhver borger haver i beredskab og sig forskafter dyktig gevær av en god flintbøsse,

en kårde med geheng og krutthorn".

Et par år senere blir det av byfogden gitt ordre om at hver borger og innbygger i byen skal ha i beredskap "det befalede korte gevær". (Gevær på den tiden betyr ikke annet enn våpen). Det korte geværet skal være en morgenstjerne, en halvpik eller en partisan. (Partisan er en slags hellebard.)

I 1733 var Lauritz Smith (sønn av kunstneren Andrew Smith) stadskaptein. Samme året , nærmere bestemt den 18. august kom kong Christian VI og hans familie til Stavanger. Byen var pyntet til fest og ved bryggen like nedenfor Kongsgård var det reist to ærespyramider der hvor kongen gikk i land. På bryggen var amtmann de Fine, byens øvrige embedsmenn og mange fornemme borgere møtt fram. Et kompani av borgerskapet paraderte ved landgangen og 27 skudd tordnet fra Skansen. Om kvelden ble det spist aftens på Kongsgård og som skikken var, så fikk folk lov til å møte frem

for å se de kongelige spise. Lauritz Smith var stadskaptein til 1757.

Etter Lauritz Smith, ble hans sønn, oberst Michael Leigh Smith, stadskaptein. Han fungerte fra 1758 til 1764. Etter Michael Leigh Smith var det et tomrom i embedet, men i 1770 blir kjøpmann og den senere stifter av handelshuset Jacob Kielland & Søn, Jacob Kielland, stadskaptein.

Jacob Kielland har vervet fram til 1776, og etter ham er det sønn av Lauritz Smith, Lauritz Smith d.y., som overtar vervet fra 1776 til 1784.

Etter Lauritz Smith d.y. overtar sønn til oberst Michael Leigh Smith, Lorentz Anchermann Smith. Han var hovedarving til store deler av arven etter sine forfedre av familiene Trane, Godzen, Seehuusen og Smith, men var dessverre fullstendig udugelig i forretninger og tapte hele sin arv.

Som tidligere nevnt var vervet som stadskaptein ikke av de prestisjetunge før kgl. agent

Gabriel Schanche Kielland overtok i 1787. Han hadde vært konstituert i stillingen fra 1784, men overtok formelt i 1787. G. S. Kielland var sønn av kjøp-

mann Jacob Kielland som også hadde vært stadskaptein.

G. S. Kielland var en mann som elsket uniformer og parader, men han var også en mann som tok stillingen som stadskaptein alvorlig.

I 1788 var krigsfaren overhengende og stiftamtmanden ba om at borgerskapet i Stavanger snarest mulig skulle bli satt i øvelse. Det viste seg at de våpen man hadde var i en elendig forfatning." Adskillige geværer var farlige å bruke da lettere en sidemann enn en fiende kunde skades", var Kiellands kommentar.

Hvor maktesløs Stavanger var når det krevdes krigsberedskap, ser vi ganske tydelig i august 1793 da en engelsk fregatt hadde oppbrakt et fransk skip

på norsk territorium en mil utenfor Stavanger. Norge var den gang nøytralt, så dette var en alvorlig nøytralitetskrenking. Fregattens sjef visste at det lå 6 franske priser (kaperskip) inne i havnen og var på vei med armerte båter for å ta disse. Borgerskapet hadde ingen våpen, og ordinære tropper fantes ikke. I egenskap av engelsk visekonsul prøvde Kielland å overtale den engelske kommandanten til å stoppe, ellers ville han sørge for at byens festning ville gripe inn. Som en advarsel avfyrt Kielland de gamle kanoene med den største ladning løskrutt de

kunne tåle. Resultatet ble at kommandanten ga seg og lot de franske prisene ligge.

I mai 1796 gjentok komedien seg igjen da en engelsk fregatt kom inn i Stavanger havn og tok en hollandsk tremastet vestindiafarer. Kielland grep igjen til de gamle våpen - overtalelse, trusler og de gamle kanonene på Skansen. De 10 sekspunderne ble gjort klare til skudd mens fienden så på – med løst krutt. Da seilte engelskmannen og lot det hollandske skipet ligge i fred.

Etter ordre fra stiftamtmanden ble det 9. og 10. mars 1801 holdt generalmønstring i Stavanger og alminnelig opptelling av alle våpen og all ammunisjon som fantes i byen. Opptellingen viste at byen hadde 405 våpenføre menn, som ble delt i seks roder, hver under en løytnant. Videre var det 133 geværer, derav 29 rette musketter. Det var 31 kanoner, de fleste ganske små. Det var 2 svære muskedundere av jernmalm, 2 håndmuskedonere og et par hundre kanonkuler av forskjellig størrelse – krutt fantes ikke.

Til tross for det nedslående resultat av opptellingen gjorde Kielland mye for borgervebningen i sin tid som stadskaptein. I 1801 hadde han som belønning for sin patriotiske virksomhet fått kongelig tillatelse til å bruke armeens felttegn. Året etter fikk han samme rang som de virkelige kapteiner ved Københavns borgervebning, premierløytnant i armeen. For hans fortjenestefulle og vellykkede arbeid med å avhjelpe Stavanger med kornmangelen i uårene 1801 – 02 fikk han gullmedalje for edel dåd. Kort etter ble han også utnevnt til kongelig agent (agent i denne forbindelse har ingenting med den vanlige betydning av ordet, men var en hedersbevisning som særlig ble gitt kjøpmenn) med justisråds

rang, og i 1809 ble han ridder av Dannebrog.

For egen regning kjøpte Kielland våpen og uniformer til borgervebningen og det var nok i hans tid at man begynte å marsjere fra sentrum, langs den gamle Eiganesveien, og fram til ekserserplassen. Eiganesveiens første vegløy ble anlagt en gang på 1770-tallet. Kielland hadde vært gjennom hele borgervebningens glanstid og hadde vært den ledende kraft i organiseringen i 1801. Han hadde vært øverstkommanderende i krigsårene da borgervebningen var den viktigste institusjonen i byen.

Sin store prøve fikk borgervebningen i 1807. Det var krig og hele borgervebningen skulle bli satt på prøve. Både stadskapteinen, hans offiserer, menig mannskap og våpen skulle testes. I første rekke var det Skansen som skulle bemannes og hele Stavanger ble fordelt på kanonene. Straks beskjeden om krig var kommet, sendte stadskaptein Kielland ilbud til Bergen etter krutt.

Første uken i oktober 1807 kom meldingen om fiendtlig skip. Det var mannskap på Tastaveden som signaliserte. Borgerne ble innkalt til våpen av tamburen som trommet i gatene. Etter en time så man en stor fregatt i havneløpet som tonte russisk flagg. Kalhammarbatteriet fyrte av to skarpe skudd foran baugen til advarsel. Fregatten ga ingen tegn til å gi seg, så Kalhammerbatteriet fyrte av to skarpe skudd til, et gikk rett i stormasten så den gikk i to. Da ga russeren seg !

Men, nå viste seg at det ikke var noen fregatt, men et handelsskip. Det finnes kilder som forteller at den norske losen som var om bord ga artillerikommandanten det glatte lag.

Dessverre kom det flere tabber. En av de siste gangene det ble slått alarm var sent på kvelden 18. juli 1808. Først

ble Tanangerveden tent og stadskapteinen kalte inn sitt mannskap, deretter ble Ullandhaugveden tent, og klokken 12 ble Tastavden tent. Hele byen var i opprør og kanonmannskapet hadde ner-ver som ikke akkurat var av stål. Alarmtrommene gikk og det ble arbeidet fe-brilsk på batteriene, alt skulle klargjøres snarest mulig. Men fienden kom ikke! Men et skip var observert og det ble be-skutt med kanoner og geværer fra kyst-befestningene . Fienden viste seg å være en norsk loskuttes.

Det er klart at slike tabber ga tem-melig motstridende følelser for borgervebningen.

De skulle og burde oppfattes som seriøse forsvarere av byen, men at man lo av den er det ingen tvil om. Kanskje har-uttrykket det smedle på Skansen hatt sin bakgrunn i tabbekvoten. Det blir som å rope ulv for mange ganger.

Gabriel Schanche Kielland var ofte syk mens han var stadskaptein, og i disse periodene overtok eidsvollsmannen Peder Valentin Rosenkilde denne funksjon. Kielland var stadskaptein fra 1787 til sin død i 1821 !

Etter Kiellands død fungerte Rosenkilde som stadskaptein fram til 1826 . I 1826 blir så Peder Valentin Rosenkilde offisielt utnevnt til stads-kaptein. I 1822 ble det bestemt at alle høyere offiserer ved alle bykorps skulle ut-nevnes av kongen, de andre av stift-amtmannen.

Kjøpmann, ridder av Dannebrog og stortingsmann Peder Valentin Rosen-kilde hadde dette vervet fram til sin død i 1836. I Rosenkildes tid omtales borger-musikken ofte i avisene.

I 1836 gikk tittelen som stads-kaptein inn og sjefen for borgervebningen får ny tittel –

stadshauptmann. Den første som blir ut-nevnt til stadshauptmann er Ole Hellie-sen. Han har stillingen fra 1836 til han får avskjed i nåde 17. mai 1848. Et år senere, i 1849, blir infanterikaptein Lauritz Wilhelm Hansen utnevnt til stadshauptmann.

Lauritz Wilhelm Hansen blir særlig husket for at han fikk lyd i musikken i midten av 1860-årene.

Av helsegrunner søker Hansen av-skjed i slutten av 1868, og den blir inn-vilget 9. januar året etter.

Amtmannen uttalte på avskjedssøk-naden at ” den dyktighed og nidkjærhet hvormed ansøkeren i en lang årrekke har bestyrt sitt embede har forskaffet ham en vel fortjent anseelse i sin stilling ”.

Etter amtmannens innbydelse kom borgervebningen sammen på rådhuset den 25. januar 1869 til en fest for stadshauptmannen.

Som sin etterfølger hadde Hansen utpekt kaptein Nils Ramsland, men han ba seg fritatt. Korpset ønsket seg den av-gåtte stadshauptmannens sønn, Hans Wil-helm Severin Hansen som var 27 år og som allerede i fem år hadde stått i borger-korpset som premierløytnant. Han hadde i tillegg til å avtjent hærens rekruttskole, avtjent sin verneplikt i reserven, og han var militært interessert. Videre var han kaptein ved Stavanger frivillige skarp-skytterlag. Den 8. mai 1869 fikk han kongelig utnevning som stadshauptmann. Han ble borgerkorpsets siste sjef og over-var sammen med amtmannen oppløsningsakten i juni 1881.

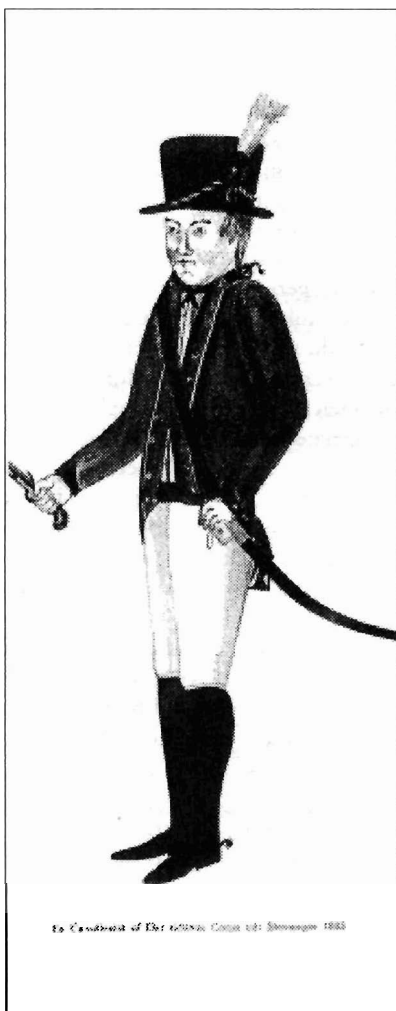
Følgende fortelling er et nesten di-rekte avskrift av Sverre Steens bok om borgervebningen i Stavanger og viser for-skjellige sider av borgervebningens situa-sjoner sett fra tilskuersiden. Teksten er noe forandret .:

” Men til fryd kunne borgervebningen lenge tjene. Det måtte

unekkelig være et festlig syn for byens læregutter og tjenestepiker, for handelsbetjenter, arbeidsfolk og skolegutter å se sine alvorlige prinsipaler og husfedre fra verksted og forretning stå stive som støtter under presenter gevær da kronprins Oscar holdt sitt inntog i 1833, eller å se de samme ærverdige borgerne bli eksersert og kommandert på Eiganesmarken (løkke E 1) og å få skjenn når de gjorde helomvending på gal fot. De var alminnelige folkeforlystelser disse borgerkorpsets øvelser, men fra ledelsens side blev de sikkert oppfattet alvorlig nok.

” Militæråret ” begynte med at en registrerte manntall i mai eller i begynnelsen av juni, senere, fra slutten av 1840-årene, i begynnelsen av august. Da måtte alle borgere møte som hadde tjent sin verneplikt i linjen og reserven, og som var yngre enn 50 år (fra 1854 45 år).

Korpsets premierløytnant var manntallsfører. ” Enhver medbringer til ettersyn sitt gevær og patrontaske med tilbehør, alt i fullkommen orden ”. Straks etter manntallregistreringen begynte de alminnelige øvelsene på Eiganesmarken. Man

En Cascadist of The National Guard at Shrewsbury 1883

fulgte hærens ekserser-reglement, det vil si man hadde dette reglement i gullsnitt og nydelig skinnbind, og prøvde vel å følge det. Først blev rekruttene eksersert noen dager; i 1844 skulde de ha 24 timers eksersis; så blev hele korpset samlet til felles øvelser. Det var mangfoldige tropper som man ikke kunde vente første rangs eksersis av. Unge folk og gamle sto her side om side, folk som hadde gjort helomvending og kolonnemarsj i 15 år og folk som skulle prøve for første gang. Mange måtte tjene i borgerkorpset uten noensinne å ha tjent i hæren – Derfor tør det være tvilsomt om borgerskorpset kunne stå for strenge fagoffiserers kritikk. De ulærde tilskuerne hadde iallfall mye å utsette. Et utall av pus-

sige historier om borgerskapets bedrifter på Eiganesmarken var i omløp i byen, historier som kanskje hadde et mislykket håndgrep til grunnlag, men som ble mer og mer livsfarlig jo lengre østover i byen fortellingen fløy. Menige og offiserer fikk gjennomgå samme respektløse behandling. Uniformene blev kritisert, marionettuniformer kalte noen dem; kommandoordene blev gjort om til vittigheter med rim og rytme, og håndgrepen blev kar-

rikert av smågutter med kosterkaft. – Jo, man lo av borgerkorpset, men særlig etterpå da det vel var borte, begynte folk å le. Stavanger Amtstidende for eksempel omtaler alltid korpset med stor respekt.

Vi tør ikke underkjenne betydningen av en slik samlet opptreden av byens borgere, hvor håndverkmestere og kjøpmenn side om side må bøye sine motstridende viljer inn under en medborgers. Det kunne skape disiplin og samhold mellom borgerne av virkelig verdi, selv om korpset aldri løste skudd mot noen fiende eller sperret veien for noen opprørsflokk. Det skal ikke guttenes latter skjule for oss.

Og egentlig holdt byens borgere av sitt korps. Nå etterpå hører vi best latteren, men la oss høre hva en fornuftig mann fra samtiden sier om det korps som i 1869 fikk sin unge energiske sjef. (Hans Wilhelm Severin Hansen). Da forslaget om reorganisering av borgervebningen var oppe i stortinget i 1878, holdt Stavangerrepresentanten Steen foredrag. Der uttalte han også: "Man har (i Stavanger) en borgervebning som jeg tror omfattes kanskje med mer interesse og i det hele tatt også har utviklet sig fullt så heldig som på noe annet sted. Da saken (om borgervebningens opphevelse eller nyordning) forelå til erklæring, var det så langt fra at den forelå for en forsamling som etter de erfaringer den hadde høstet, skulde være ubetinget stemt mot denne institusjon, at det tvert imot hvis det skulde være noen kommune som skulde anse det for heldig å reorganisere borgervebningen og soutinere den som sådan, måtte det være Stavanger kommune"; men bystyret hadde allikevel erklært sig for et ordensvern. Denne rektorens attest gir et annet, og sannere, bilde av borgerkorpsets enn mange av de senere erindringsbilledene.

En dag i året var borgerkorpset midtpunkt for hele byens oppmerksomhet, sentrum i en folkefest som forsvant med borgerkorpset selv. Det var mønstringsdagen som avslutning på årets våpenøvelser, en tid i slutten av juni, senere i slutten av august. Mønstringen ble holdt på Eiganesmarken i nærvær av amtmanden og en mengde skuelystne av alle aldre, for "mønstringen..... har allerede fra gammel tid vært oppfattet som en festlig begivenhet.....hvilket er så ganske naturlig for de byer der er uten garnison, og hvor altså anledningen til at se en ordentlig eksersis faller ytterst sjelden". Det heter at korpset samlet sig på Torvet, de menige i ensartede uniformer med de ureglementerte hvite bukser, offiserene i trekantet hatt med slengende sabel, stadshauptmannen selv til hest i de senere år. Hver ledig plass rundt Torvet på gjerder og skur, i de tilstøtende gatene og i vinduene rundt omkring var tett besatt med barn og voksne som skulde se sine fedre, sjefen og ektemenn tre frem som by- og landsforsvarere.

En særskilt tropp av korpset marsjerte av sted som deputasjon for å lede stads-hauptmannen inn på plassen. En tropp hadde også den ære å hente korpsets tilhyllede fane i stadshauptmannens hus. Den blev så rullet ut i folkets påsyn, og småguttene stod for en gangs skyld mållose av begeistring. – Så kommandertes "parade for fanen" og "presenter gevær". Og ingen som i unge år har sett en stilig parademarsj utført av en stram fanejunker og helst til de pompøse toner fra et godt musikkorps, kan ha unngått å få en kriblende fornemmelse av noe merkelig og uforklarlig høytidelig. Det var storstas dette – iallfall for alle barn.

Med musikkorps i spissen og med smågutter på siden og bakenfor langs

gjerdet og i grøfter dro borgerkorpset ut til Eiganes. Her blev først holdt rast. Stadshauptmannen trakterte sine uniformerte medborgere med vin ved lange bord – onde tunger sa meget vin .

(I Stavanger Amtstidende av 7. juni 1841 skrives.: ” At ingen i den tid borgerne ekserserer må innfinne sig på ekserserplassen med utskjenken brennevin, finner stadshauptmannskapet sig foranlediget herved at bekjentgjøre ”.

Signert Ole Helliesen., Stadshauptmann).

Og tilskuerne fikk sult og tørst stillet hos kurvekonene som hadde en av sine store dager. – Etter pausen kom eksersisen. Den gav et ” godt vitnebyrd om korpsets dyktighet ”, heter det i 1869; ” offiserer og mannskap gjorde sine saker meget godt, både over- og underbefal viste sig sine stillinger voksne og bidrog i vesentlig grad til det heles harmoni ”.

Alt ”vidnede om at disse øvelser ikke lenger ansees som nogen særdeles tvang, men meget mer omfattes med lyst, hvortil visstnok den i de senere år anskaffede fortreffelige musikk ikke har bidraget så lite ”.

Etter øvelsene defilerer korpset forbi amtmannen. Deretter holdt amtmannen en tale til korpset og uttalte sin tilfredshet med øvelsene og ledelsen. Stadshauptmannen holdt også en tale og påminnet borgerne i fyndige ord om deres plikter mot samfunnet, ” ikke alene at være parat til at understøtte politiet under rolighetsforstyrrelser ”, men også delta som vakt ved brand i byen. – ” Etter nogen hvile avmarsjerte korpset med flyvende fane og klingende spill, ledsaget av en uhyre menneskemasse til Torvet hvor det endelig oppløstes ”.

Den 30. juni 1881 var Stavanger

borgerkorps samlet for siste gang. Klokken 17.30 om ettermiddagen samlet korpset sig på ekserserplassen og marsjerte derfra til Torvet hvor en stor menneskemasse var samlet. I en kort tale erklærte amtmannen korpset for oppløst. Stadshauptmannen takket befal og mannskap for iver i tjenesten og for den gode ånd som hadde rådet. Så ropte man hurra for hverandre og dermed var høytideligheten forbi. Korpsets fane og geværer blev avlevert.

Korpset var gått over i historien og ved en soupe’ samme aften i Sparebankens lokale drakk man Stavanger borgervebnings gravøl. ”

Til slutt vil jeg anbefale boken om Stavanger Borgervebning på det varmeste. Den er et oppkomme av Stavangerhistorie.

Bjørn Aarre

Kilder.:

Stavanger Borgervebning,

Sverre Steen.

Familien Kielland av Axel Kielland

Stvgr. 1897.

Stavanger Borgerbok, Axel Kielland.

Komitebetenkning ang. Stavanger kommune

Ret til Afgifter af Egenæsløkkerne, Stvgr. 1897.

Hjemmelsdokumenter vedk. Egenæsløkkerne i

Stavanger. Etter Stvgr. Form. sk. Foranledning,

cand. jur. Lauritz Bernhardt, Stvgr., 1906.

Stavanger 1814 – 1914, Stavanger 1914.

Kan du hjelpe oss?

*Byhistorisk Forening søker person som kan hjelpe oss med sekretariatsoppgaver
Ta kontakt med nestleder Kjell Petter Lohre, tlf 51 56 06 96, dersom du har noen timer til overs.
Du må ha tilgjengelighet til E-post.*

Ingvald Enersen - en stavangersk Gjest Baardsen

Av Gunnar A. Skadberg

MARIUS NORLANDS BESKRIVELSE AV INGVALD ENERSEN

Stavanger har fostret mange fargerike og dyktige lokalhistorikere på 18- og 1900-tallet. En av dem jeg leser med størst glede, er Marius Norland. Hans bok "Stavanger og stavangerne i de hvite seils tid" fra 1934 er en litterær perle med levende glimt av fordums Stavanger og stavangere – skildret med slik varme og fortellerglede at en formelig fornemmer både lukter og lyder gjennom hans velformulerte blink-skudd.

Norland formidler sitt stoff slik at det når fram til unge og gamle over hundre år etter at de begivenheter han skildrer, fant sted.

En av Norlands historier som fremdeles fascinerer dagens unge, handler om ungdommen Ingvald Enersen som bokstavelig talt lekte "tjuv og politi" med byens politikorps på 1870 og -80-tallet.

Etter en kort innledning der Norland forteller om guttenes store age for politiet og om prylestraffen som fortsatt ble anvendt for å disiplinere framtidens mannfolk, fortsetter han med å sette fokus på Ingvald Enersen og ordlegger seg slik:

"Politiet hadde det visstnok temmelig stille og rolig. Men det var en

mann i 70-80-årene som voldte dem adskillig bryderi, ja av og til endog fikk latterbølgene til å skylle over hode på det.

Hans navn var Ingvald Enersen. Ingvald hadde forlest seg på Gjest Baardsen og fikk efter hvert noget av dennes romantikk over sig; i grunnen var han også populær blandt det brede publikum. For ungdommen stod han næsten som en helt, så angivere i den flokken vilde nok være vanskelig å finne.

Han stjal nemlig slik i all gemyttlighet og helst fra de rike, og tyvekostene gav han til de fattige, het det.

En gang snuppet han steken ut av gryten hos en høitstående embetsmann i et øieblikk mens kokken var borte. Den gikk til de fattige, forlød det.

Politiet ergret sig over ikke å kunne finne ham, men byen klukklo.

Endelig en dag slo de sine klør i ham, og nå skulle Urian til pers. Men Ingvald bad så tynt om å få gå ut på huset med hjertet i døren, og bare et øieblikk. På grunn av konsekvensene kunde politiet ikke godt nekte ham det. Øieblikket blev til en urimelig lang tid for en slik forretning, så politiet måtte sprengte døren; men der var ingen Ingvald, han var "fordufter" ned gjennom hullet og gjenvant sin frihet gjennom renovasjonsåpningen.

Han satt mange ganger fast, men var vanskelig å holde på.

Da han således en gang satt under lås og lukke, fikk man plutselig fra

Domkirkebakken se ham spasere på mønet av arrestlokalet. Han var kommet derop gjennom pipen, het det; men hvorledes var han kommet inn i den?

Op gjennom årene spilte han politiet mangt et puss, og mange ganger hadde det fast klo i ham, men likevel var han på et øieblikk vips vekk. En gang hadde politibetjent Hoff således fått tak på ham øverst i 3dje etasje på et sjøhus ute i Sandvigen, og mente at nå skulle Urian til pers. Men før han fikk ordentlig summet sig, slet Ingvald sig løs, jumpet ut fra 3dje etasje og rett til sjøs, og før Hoff fikk stabbet sig ned, var han langt oppe på Thomsahagen, hvor han forsvant i et uthus og blev "madet" av sine trofaste småvenner blandt ongene.

Men til slutt var der ikke råd å finne ham, for han hadde søkt tilhold i Skolebekken under Kongsgaten. Ja så het det, men det var nok ikke ganske riktig, skjønt man fant et stort nøkleknippe og andre sørgelige rester da politiet endelig kom over hans skjulested.

Sannheten skal være at han bodde i en vedbod i en naboeiendom, hvor husets skjønne døtre sørget for hans nødtørftigheter, men forresten holdt tann for tunge, mens jakten gikk efter ham med forøket kraft over hele byen.

En vakker dag gikk to politibetjenter opover "Tidegjeilen", men la ikke større merke til en tarvelig kledd ung pike som sammen med en gammel kone kom ut fra et hus og ruslet nedover mot Dahlalmenningen. Her lå en båt som førte dem over til Skansekaaien, hvor nettopp hullerbåten "Domino" lå klar til avgang, og med den forsvant Ingvald Enersen fra byen. Senere hørte vi at han hadde slått sig ned i Syd-Amerika, hvor han enten arbeidet i land eller som stuert.

Byen hadde næsten glemt ham, og historien om ham gikk nærmest som legender. Men omkring 1909-10 tiden var han her i byen og blev sett av flere som kjente ham. Han var blitt gammel og gråhåret, men ennå var han rank og så godt ut, het det.

En dag kom en kone den gang springende til politikammeret og forlangte ham arrestert; han hadde nemlig kvittet henne for noen skillinger like før han strøk av gårde for siste gang. "Han går der borte i parken, eg ska' pega på "an for dokker", sa hun.

Vakthavende politi måtte foreholde henne at der ikke var noget å gjøre ved den sak, den var for gammel. Ingvald fikk gå fri omkring på gamle tomter og minnes alle de gale strekene sine.

En gammel thomsagutt fortalte mig nettopp her en dag, at Ingvald hadde vært på besøk i fødebyen for mindre enn to år siden, han hadde sett ham med egne øine, og hans så fremdeles godt ut, forlød det."

Politikonstabler fra 1880-årene

IDENTIFIKASJON AV INGVALD ENERSEN

Etter å ha lest Marius Norlands morsomme beskrivelse av Enersens historie, har det trolig interesse å vite hvem denne frekke og kreative jypplingen egentlig var.

Ingvald Enersen ble født 2. desember 1859 – sannsynligvis i Øvre Strandgate 66 – et hus faren fikk skjøte på i 1860. Men siden det alltid gikk lang tid fra et hus ble kjøpt, til skjøtet ble tinglyst, kan vi gå ut fra at Ingvald kom til verden i foreldrenes nye hus på Stra'en.

Ingvald hadde tre eldre søsken: Maria (f. 1852), Olene ("Lena" – f. 1855) og Enok (f. 1857). Siden fikk han også søsknene Karoline (f. 1862) og Andrea (f. 1865). Fram til 1862 bygget faren på sitt nye hus slik at det sluttelig ble til litt av et stashus i "Gamle Stavanger" (siden nyttet bl.a. av Arbeidsskolen).

Foreldrene til Ingvald var skomaker og garver Christian Enersen (f. i Klepp 11. april 1827 som sønn av Enev Eivindson Katteland (1787-1867) og Adriane Olsdatter (f. i Stavanger 8. januar 1827 som datter av undertollbetjent Ole Olsen Todnem og Inger Gulliksdatter).

Ingvald stakk til sjøs etter konfirmasjonen – trolig påvirket av sin eldre bror, Enok, som seilte som styrmann fra 1875. Hvordan sjølivet har virket på tenåringsen, kan vi ane når vi kjenner til hans seinere bravader.

I 1875 flyttet forøvrig familien Enersen til nytt husvære i Asylgate 14 – og ble dermed nærmeste naboer til Straffeanstalten ved Den Kombinerte Indretning (nr. 17). Om dette har virket inspirerende på 16 år gamle Ingvald, vites ikke, men 31. juli 1876 ble dekksgutten arrestert for tyveri. Det var politibetjent Olsen som førte ham til arrestlokalet ved Domkirkeplassen kl. 23.30 seinsommerkvelden.

Fengselsprotokollen forteller at Ingvald var kledd i blå duffelttrøye og grønn og svartstripet bukse og han målte bare 1,54m på strøpelesten. 14. september 1876 ble Ingvald overført fra politimesterens arrestlokale til "Straffefængelet" vegg i vegg med Stavanger Sparekasses bygning ved Domkirkeplassen. Der ble han satt til å klistre papirposer.

Det gikk ikke lang tid fra han slapp ut av fængelet før "sømand Enersen" var på galeien igjen. I mellomtiden var han blitt 17 ½ år gammel og hadde strukket seg til 1,62 m. "Øine: Blaa. Haar: Blondt. Bygning: Middels", har fengselsbetjenten notert i sin protokoll – samt at Ingvald også denne gang var kledd i blå duffelttrøye og sort bukse da han ble arrestert mistenkt for et nytt tyveri. Det var konstablene Olsen og Aasland som fakket ham 23. juni 1877 kl. 14.00. Ingvald ble straks overført til fengselsbygningen denne gang. Men allerede 27. juni kl. 14.45 "fik Arrestanten Ingvald Enersen Anledning til at undvige fra Fængelet paa den maade at han aabned Døren til Gangen", står det i fengselsprotokollen. Ingvald tok raskeste vei ned

Fengelsbygningen fra 1865 - til venstre i bildet vis a vis Domkirken, slik mange husker den til den ble revet mot slutten av 1950-tallet for å gi plass til Sparekassens nybygg og torgrappene.

til havnen der han var lommekjent. Der skaffet han seg båtskyss til Haugesund der han imidlertid ble gjenkjent etter forholdsvis kort tid. Det bar da i retur over Boknafjorden, men nå som arrestant. "Innsat heri Fængselet 11. juli kl. 6 ½ Eftermiddag", skrev fengels-betjenten.

"Den 13. juli kl. 7 Eftermiddag undveg Fangen atter fra Fængselset". Ifølge Marius Norland søkte Ingvald

tilflukt lenger vekke denne gang. Som andre forbrytere skulle gjenta etter ham i neste århundre, la han sin fluktrute like til Sør-Amerika. Men lengten ble for stor, og han måtte hjemom for å se igjen Stavanger – både i 1910 og 1932 - om Norland har rett. Så forsvant han for alltid, men minnene om fantestrekene hans lever videre i hjembyen.

Gunnar A. Skadberg